

еспубликалық газет
000 жылдың
1 қаңтарынан бастап
дыға бастады

Мұзгалы Біріңді, қазақ, бірің дос, көрмесен - істің бәрі бос!

АЛТЫН ОРДА

4 тамыз 2011 ж.
Бейсенбі

№ 31 (601)

www.aorda.kz

Абылай ханның айбары

қазақ-қырғыз қақтығысы қалай шешілді?

Қазақ тарихы әлі толыққанды зерделеніп, зерттеліп біткен жоқ. Арысын қойғанда, ХVIII-XVIII ғасырлардағы екі жүз жылға жуық созылған қазақ-қалмақ соғысының шын сипаты толық ашылмаған. Бұған қазақ-шүршіт, қазақ-бұқар, қазақ-хиуа шайқастарын, одан соңғы орыс отарлауы кезеңіндегі түрлі қақтығыстарды қосыңыз.

Мәселен, көпшілік қазақ-қалмақ соғысын бүгешігесіне дейін білмесе де, әйтеуір, ол соғыстың болғанын, сол дәуірдегі ата-бабаларымыздың қатты зардап шеккенінен жалпылай хабарлар. Алайда, тап сол заманда, нақтылап айтқанда, 1740 жылдан бастап 1846 жылғы Кенесары хан өлтірілген аралыққа дейінгі уақытта болған қазақ-қырғыз жауласуын біле ме? Мұндай ауқымды тарихты тереңдеп, таразылау үшін том-том еңбектер қажет. Десең те, біз жоғарыдағы кезең-кезеңге бөлінген тарихи оқиғалардың Оңтүстік қазақтарына қатысты тұстарын ретіне қарай қысқа да нақты тұжырымдармен жазсақ па деген ойдамыз. Бүгінгі әңгіме ХVIII ғасырдың екінші жартысы мен ХІХ ғасырдың басында өткен қазақ-қырғыз қақтығыстары туралы болмақ.

Әу баста қазақ-қырғыз бір туын астына бірігіп, Алаш ұранын көтеріп, қалмаққа қарсы бірлесіп күрес жүргізген. Одан қалса, «ауылы аралас, қойы қоралас» дегендей, төскейде малы, төсекте басы қосылып, жұбы жазылмас ағайынды жұрт қатарлы күн кешкен. Сонау 1533 жылғы қазақ-қырғыз бірлескен қолының моңғол-өзбек біріккен әскерімен соғысқан Ыстықкөл жағалауындағы атақты Сантас шайқасынан кейінгі уақытта намысы бір, қазаны ортақ, тіпті Қасым дәуірінен, Тәуке заманына дейінгі қазақ хандарын өз хандарымыз деп танып келгенін бауырлас қырғыздар – біздің жерімізден қалмақтар ысырылмай жатып-ақ, Оңтүстік өңірі мен Алатау етегін жайлаған ру-тайпаларға жау болып шыға келеді. Бұл жаулықтың бірнеше тарихи себептері болды.

1723-25 жылдары қазақ-қырғыздың басына төнген зор нәубет – «Ақтабан шұбырынды» кезінде Жетісу мен Ташкент, Шу, Талас басы мен Балқаш арасын жайлаған қазақ хәм Алатаудың бергі етегін қоныстанған қырғыз ру-тайпаларының тоз-тоздары шығып, бірі Сыр мен Арқаға қарай жосылса, бірі тау асып, шатқалдар арасын қоныстанған. Сыр бойымен Арқаға қарай жосылған, әлбетте, қазақтар еді. Дегенмен, қазақ қарап жатпады. Жан-жақтан сарбаз құрып, жоңғарға дүркін-дүркін шабуылға шығып отырды. Осындай тайталасты кезеңде дүрбіт-ойраттар басып алған жерлерінде қалын қолды ұстап тұруға мүмкіншіліктері болмады. Олардың әскерінің бір бөлігі Шығыс-Түркістан жақта Цин / Қытай/ патшалығымен соғысып жатса, екінші бөлігі қазақтарға қарсы тұруға мәжбүр болды. Бұл кезде Алатау асып, бір шеті Ферғана аймағына жеткен қырғыздардың қазақпен қарым-қатынасы мүлде үзілген-ді. Ферғана мен Ташкентке жақын қоныстанған қырғыздардың кейбір билері бірте-бірте күшейіп келе жатқан Қоқан хандығының

бектерімен, бір бөлігі Оңтүстік Қазақстанды билеп тұрған қалмақ тайшыларымен жақындаса бастайды. Сарыбағыш руынан шыққан Көкім деген қырғыз биі ойраттың Ташкент аймағындағы билеушісі Мәнжі деген тайшымен қатты достасып кетеді. Мәнжі Көкімді Піскент аймағының билеушісі етіп тағайындайды.

Бүкіл Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанды тізгіндеп ұстаған жоңғарлар енді Арқа мен Ұлытау төңірегін, сондай-ақ Ұлы жүз жерінен ығысқан қазақтардың негізгі шоғыры орналасқан Сырдың орта ағысы мен төменгі жағасындағы ұлан-байтақ жерлерді басып алуды ойлайды. Осы мақсатпен Сыбан Рабтан жаулаушылық тәсілін өзгертіп, Сарыарқаға 1739 жылғы қыстың бас кезінде шапқыншылығын бастайды. Оған Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан жеріндегі қалмақтардан 30 мыңдық шерік құрап алған Лама Доржы көмекке ұмтылады. Ташкент аймағының билеушісі Мәнжі де өзіне қарасты әскерді алып, Лама Доржыға қосылуға аттанады. Аттанып бара жатып, Піскенттен шұғыл түрде Көкімді шақыртып, оған Ташкент билігін тапсырады.

Бірақ осылай деп көкіген Мәнжіні де, билікке жетіп, кекірейген Көкімді де тәңірлері қолдамады. Мәнжі Балқаш бойындағы соғыста өледі де, Көкім Ташкент ұлысбегі лауазымын жарты жыл да атқара алмай, Дулаттың Жанысынан шыққан Бәйткік бидің қолынан қаза табады. Көкім өлтірілгенде артындағы жақтас қырғыздары мен қалмақ шеріктері бүкіл шаһарды аяғынан тік тұрғызып, Бәйткікті іздегені және сол алашапқында бірталай жазықсыз қазақтарды найзаға іліп, қылышқа салғаны тарихи ақиқат.

Ол аз болғандай, Көкім өлігінен соң Бүршімола, Шатқал, Азық тауларының етегінде шоғыр-шоғыр айыл болып отырған қырғыздар да атқа қонып, бергі ойдағы – Шыршық жағасы мен Тойтөбе төңірегінде орналасқан қазақ мекендерін шауып, ұлардай шұлатады. Найза көтеруге жарайтын еркек кіндіктің бәрі батырларға ілесіп, алыста жүргесін, тапа-тал түсте ауыл үстіне ат ойнақтатқан қырғыздарға кемпір-шал мен бала-шаға қылар айла таба алмай, таяқтан өлгені өліп, басы жарылып, көзі шыққандары еніреп қала берген.

1740 жылдың аяғында Балқаш

пен Сарыарқа жерінде бір жыл бойы жүргізілген соғыста қазақтармен итжығыс түскен қалмақтардың көп қолы Ташкентке қайта оралады. Содан 1752 жыла дейін Ташкент пен Оңтүстік өңірі қалмақтардың қол астында болады. Қалмаққа арқа сүйеген және Көкім кегін бір күнде естерінен шығармаған Шатқал мен Өгем тауларының арасындағы қырғыздар етектегі қазақ ауылдарының малдарын ашық күйде барымталап, түп-тура он екі жыл бойы тыныштығын алады.

ХVIII-XVIII ғасырлардағы Ташкент манайының тарихын зерттеуші өзбек және тәжік тарихшыларының еңбегінде қазақ тарапынан қырғыздарға алғаш қарсы шығып, күрес бастаған Бердіқожа батыр болғаны көрсетіледі. Мәселен, Сәпиев өзінің «Ташкент тарихының жазбалары» атты шығармасында оны Чанишкелу Бердықа Баһадүр деп жазады. Тәжік тарихшысы Н.Икрумов болса, «Хоженд тәжіктері һәм қазақтар мен өзбектер» деген кітапшасында Чанышқал Бирдиқож деп көрсеткен. Мейлі, кім қалай жазса

да, оның Шанышқылы Бердіқожа екені даусыз. Оның ата тегі – Қатаған-шанышқылының Дархан тармағына жатады. Бердіқожаның Ташкент маңының тумасы екені рас. Жоңғар әскері бұл жерді жаулап алғанда қол бастап, батыр атанған. Содан кейін Арқа, Балқаш, Сарысу өңірлерінде басқа батырлармен қосылып, құба қалмаққа қарсы шайқасқан. 1738 жылы Ташкентті қазақтар уақытша басып алғанда осы соғыстың бел ортасында жүрген. Бәйткік Көкімді өлтіріп, Арқаға қашып барғанда Сарысу бойында мың қолды басқарып жүрген Бердіқожаны тауып алады. Бәйткік сонда Ташкенттегі қырғыздардың қазаққа жасаған қысастығын айтады. Содан Бердіқожа үш мәрте Сыр бойын жағалап, Ташкентті айналып келіп, Бегабад жақтан Шатқал, Шымған тауларының етегіндегі қырғыздарды шабады.

Қазақ-қырғыз шежіре жазбаларында да, мұрағатты құжаттарда да екі бауырлас елдің жағаласуының алғашқы себебі – Бәйткіктің Көкімге у беріп өлтірген шатағынан басталған деп көрсетіледі. Одан кейін Бәйткік есімі түк аталмайды да, қазақ-қырғыз арасындағы ұзақ уақытқа созылған шабыстың басында Бердіқожа батырдың аты тұрады. Ол әу баста Ташкентте қырғыздар қолынан мерт болған қазақтардың құнын даулап, соғыс бастаған. Қырғыздардың ондағы әрекеті белгілі-тін Көкімнің өлігі үшін кек қайтарған. Ол кездегі ел басқарған билер мен батырлардың ұстанымдары мен көзқарастары бойынша, екі жұрт арасындағы дау күнмен өлшенген. Шаһардағы қалмақ тайшыларының кеңесімен қырғыздар Көкімнің өлімі бірнеше жүздеген қазақтың өлім құнына тең деп, қазақ сөз ұстағандарының уәждеріне де пысықрмай, ұлы жүз бен орта жүздің қаншама өкілдерін қырып салған. Сөз бен уәжде дес бермей, қырғынға барған қырғыздарды Бердіқожа батыр мен оның айналасындағылар «қанға-қан» деген қағиданы басшылыққа алып, жауласуға кіріскен. Сөйтіп, жетпіс жылға созылған қазақ-қырғыз шабысы айық түрде басталады.

1754-55 жылдары қазақтың барлық жері қалмақтардан тазланады. Біраз жыл қалмақ иеленген Оңтүстік пен Алатау етегінде кең байтақ жер босап қалғандай көрінеді. Осы тұста ілкідегі қалмақтан ығысып, Алатауды арғы қойнауларына кіріп кеткен қырғыз рулары Шу, Талас, Құлан, Шыршық, Ұшалматы, Іле, Қаратаудың оңтүстік, оңтүстік-шығыс жағындағы ұзына бойы созылған жерді иемденіп қалу үшін етекке түсе бастайды. Түскенде жай түспейді, қазаққа найза көтеріп, қылыш сілтеп, ат ойнақтатып түседі. Тау етегін жайлаған Ұлы жүз бен Орта жүздің рулары оларға өз жерін тегіннен тегін бере қойсын ба? Осымен қазақ-қырғыз жауласуының екінші тарихи себебі туындайды.

Осы жаулықтың болмысына біздің кейбір тарихшыларымызбен қатар, қырғыз шежірешілері мен жазбагерлері де көбірек ден қойып, бірталай хатқа түскен мұралар қалдырған. Мысалы, тау арасы жұртының атақты шежірешісі Алымбет Ақылбекұлының «Қырғыз руларының чығышы», Б.Солтоноевтің «Қызыл қырғыз тарихы», С.Закировтың «Қырғыз санжырасы», Т.Чорокегин, К.Молдоқасымовтың «Қырғыздардың байырғы заманнан тартып бүгінгі күнге дейінгі тарихы», С.Аттоқуровтың «Қырғыздар ХVIII-қылымада» сияқты еңбектері мен өзiмiздiң Мәшһүр Жүсіп пен М.Тынышпаевтың көне деректерге қатысты шығармаларында сондай-ақ М.Мағауин, Ү.Бүркітбаева, А.Махаева сынды жазушы, ғалымдарымыздың, сонымен қатар Ф.Киреев, Г.Супруненко, Т.Андреев тәрізді орыс ориенталистерінің зерттеу мақалаларында аталмыш соғыс жайында көптеген мағлұматтар мен нақты деректер келтіріледі.

Қырғыздардың Сарбағыш, Солты, Саяқ, Бұғы сияқты ірі тайпаларынан тараған рулардың көпшілігі қалмақтар Жетісу мен Талас бойынан кетпей тұрғанда олармен достасып, Ыстықкөлдің қазаққа қараған беті мен Шу өзенінің, Ұшалматы, Ұшарал, Іленің сол жақ жағалауындағы Сарытауқұм

